

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	De spirituele (auto)biografie als bron voor onze kennis van de religieuze opvoeding en ontwikkeling van Nederlandse piëtisten / Leendert F. Groenendijk.
Auteur(s)	Groenendijk, L.F.
In	<i>Leren geloven in de Lage Landen. Facetten van de geschiedenis van de religieuze opvoeding</i> / red.: L.F. Groenendijk en J.C. Sturm. (Amsterdam, 1993), p. 57-90.
Copyright	2007 / L.F. Groenendijk Vrije Universiteit Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.06.15; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Annotatie(s)	Bevat een lijst van de in de tekst geciteerde bekeringsgeschiedenissen.
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B98000678

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

dr. Leendert F. Groenendijk

DE SPIRITUELE (AUTO)BIOGRAFIE ALS BRON VOOR ONZE KENNIS VAN DE RELIGIEUZE OPVOEDING EN ONTWIKKELING VAN NEDER- LANDSE PIËTISTEN

Het piëtisme in vogelvlucht

Toen in Nederland het elan van de Reformatie stagneerde, stonden er figuren op die de leden van de gereformeerde kerk erbij bepaalden dat zij hun instemming met de reformatorische beginselen (her)kenbaar moesten maken in de 'praxis pietatis'. Een bekend ijveraar voor de 'praktijk der godzaligheid' tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw was de Zeeuwse predikant Willem Teellinck (1579-1629). Deze piëtist hield in woord en geschrift zijn geloofsgenoten voor dat de leer der Reformatie niet om verering maar om beleving vroeg. De reformatorische leer (van de rechtvaardiging van de zondaar) moest concrete implicaties krijgen voor zowel de individuele gelovige als de verbanden waarin deze verkeerde.

Het pleidooi voor dergelijke implicaties (in de sfeer van de heiligmaking) kreeg bij Teellinck en zijn medestanders allengs het karakter van een programma van 'vorder reformatie der zeden'. Dit streven naar een 'vorder' of 'nadere' reformatie werd bij Teellinck c.s. niet in de laatste plaats gestimuleerd door het genoegen dat kerkvolk en voorgangers beleefden aan de heftige disputen over het leerstuk van de predestinatie. Naar de mening van Teellinck c.s. vormde de beste verdediging van de orthodoxie: de orthopraxis. Door (r)echt godzalig te leven zou de 'kracht' van de gereformeerde leer metterdaad blijken, en zou de vijanden ervan - remonstranten, maar ook doopsgezinden en roomsen - de kritische mond gestopt worden. Teellinck en de andere voorstanders van een nadere reformatie hebben de opvolging van hun oproep trachten te bevorderen door middel van praktijkgerichte prediking, aanscherping van de kerkelijke tucht, appel op de overheidsverantwoordelijkheid, alsook door de school, de huisgodsdienst en het conventikel in te schakelen. Bij deze middelen ter bevordering van de godsvrucht en beschaving der zeden moet er nog een gevoegd worden waarvan men zelf de betekenis zeer hoog heeft aangeslagen: het 'praktijkboek'. Door de piëtisten zijn talrijke werken gepubliceerd

waarin de lezers werden geïnformeerd over de bijzonderheden van het vrome leven. Onder die geschriften treft men er talrijke aan die vertaald zijn uit het Engels. De Engelse puriteinen (ook wel puriteinse piëtisten geheten) blonken volgens hun Nederlandse zielsverwanten namelijk uit in het helder behandelen van de 'consciëntiegevallen' der gelovigen.

Onder de stichtelijke lectuur die het piëtistische volk las, vindt men werken die qua titel en inhoud doen denken aan de stichtelijke volkslectuur uit vroeger eeuwen; zo treffen we ten behoeve van het kritisch zelfonderzoek bijvoorbeeld een 'spiegel der wet' aan, maar ook levens-en sterfbedbeschrijvingen van vromen die als 'exemplen' op de markt gebracht werden. Tot de meest populaire exemplen behoorden de beschrijvingen van het sterfbed van een tweetal meisjes, Abigaël Gerbrants en Suzanna Bickes. De verhalen over deze jonge geloofsheldinnen illustreerden de 'kracht' van de gereformeerde religie: ter beschaming van naamgelovigen, ter overtuiging van andersgelovigen, en tot troost van zwakgelovigen.

Het hoofddoel van de meeste piëtistische reformateurs tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw is ongetwijfeld geweest het bevorderen van de godzaligheid in alle levenssectoren van de Republiek. Men beoogde een waarlijk gereformeerde kerk, van harte levend volgens het goddelijk richtsnoer, in een samenleving waarin ook de overheid en alle onderdanen (dus inclusief de niet-gereformeerden) zich dienden te conformeren aan de implicaties van de decaloog. Die implicaties werden door de piëtisten rigoureuus verbijzonderd, bijvoorbeeld in een strenge viering van de zondag, en in de eis aan de overheid die viering mogelijk te doen zijn door rust te garanderen. Ook al had de kerk geen bevoegdheid om niet-leden die bijvoorbeeld de sabbatsrust verstoorden aan te pakken, met name de meer piëtistisch-ingestelde gereformeerden hebben zich beijverd om de overheid eraan te herinneren dat zij een christelijke overheid diende te zijn, en derhalve Gods Wet, verbijzonderd in daarop geënte plakATEN, voor alle burgers moest laten gelden.

De piëtisten schroomden niet kerk, overheid en volk voortdurend duidelijk te maken dat de door hen gewenste bibliocratische mentaliteit en ordening van het leven geen visioen mocht blijven; geen oorlog, epidemie, overstroming, windhoos of komeetgezicht bleef onbenut om het land dat God van de Spanjaarden had bevrijd en met welvaart had gezegend, tot bekering op te roepen.

De voorgangers van de gereformeerde kerk bepaalden de lidmaten erbij dat zij zich als voorbeelden van nauwgezetheid moesten gedragen. Daartoe hielden zij hun de spiegel van Gods Wet voor en riepen zij hen op tot zelfbeproeving. Om op goede gronden 'voorbeeldig' te kunnen zijn, ontwikkelden zij een fijnmazig systeem ter detectie van gradaties van echt en schijnchristendom. Met name de Engelse praktijks hebben de instrumenten en kenmerken geleverd om de plaats op de genadetrap nauwkeurig te kunnen bepalen.

Dit precieze christendom, waarvan de Utrechtse hoogleraar Gisbertus Voetius (1589-1676) de invloedrijkste vertolker was, kon nimmer op brede sympathie rekenen. De scrupuleus levende piëtisten werden zowel in de kerk als erbuiten uitgemaakt voor 'puriteinen', 'preciezen', 'fijnen', 'ernstigen' en vooral voor 'hypocrieten'.

Tot in de jaren zestig van de zeventiende eeuw geloofden de piëtistische voormannen in de mogelijkheid van een geestelijke en zedelijke reformatie van de volkskerk. Juist rond het midden van de zeventiende eeuw treffen we allerhande pogingen aan om dat ideaal te verwerkelijken. Het belangrijkste instrument was een niets en niemand sparende boeteprediking, gepaard gaande met een oproep tot radicale en totale heiligmaking. Ook voerde men pleidooien voor huisdevotie en catechisatie en beijverde men zich voor verbetering van het kerkelijk onderricht.

Maar we wagen te veronderstellen dat zowel door de kritische, 'classificerende' prediking als door het propageren van een kloosterachtige, ascetische vroomheid voor individu en gezin het 'wettische' piëtisme bij velen weerstand heeft opgeroepen. Tot de gewenste algemene reformatie leek het dan ook niet te komen; de hoop daarop leefde weer op door het begeesterende optreden van Jean de Labadie, maar aan het eind van de jaren zestig bleek deze reformateur niets anders bereikt te hebben dan het bevorderen van kerkverlating bij piëtisten en het versterken van twijfel in de reformabiliteit van de volkskerk.

Volgens de kerkhistoricus W. Goeters kan in die tijd het echec van de 'kirchliche Reformpartei' gesitueerd worden alsook de doorbraak van het subjectivistische 'Pietismus'. De in nauwgezette betrachtning van religieuze en zedelijke plichten opgaande vroomheid kreeg concurrentie van een op mystieke ervaringen berustende, emotioneel gekleurde religiositeit. Dit was een antwoord op de

verkramptheid en lethargie die de 'wettische' kenmerkenvroomheid had opgeleverd. Illustratief voor dit 'nieuwe' piëtisme is het boekje *Zielseenzame meditatiën* van de Hoornse weeshuismeester Jan Willemsz. Eswijler (ca. 1633-1719). Deze bevindelijke, naar quiëtisme neigende vroomheid was in de achttiende eeuw en later meer gezichtsbepalend voor het gereformeerde piëtisme dan het activisme van de Nadere reformatie, al vergete men niet dat de reflexieve trek van de 'oude' vroomheid de bevindelijkheid van de 'nieuwe' heeft geprepareerd, en dat de latere vroomheid diverse uiterlijke kenmerken van 'fijnheid' van vroeger datum continueerde.

Wat men ook continueerde, was de liefde der vromen voor het conventikel of gezelschap. Was dat onder de nadere reformatoren vooral een middel om de vervallen staat van de kerk te helpen remediëren, voor latere piëtisten was het vooral het kader waarin de staat van de individuele ziel aan bod kwam. Hier werd het verhaal verteld van de verlossing uit het huis van de 'wettische dienstbaarheid'. Dat verhaal was geen individuele expressie van individuele emoties. Het was een persoonlijke affirmatie van de ervaringsweg van Gods volk. De zaken waarover men uit bevinding sprak lagen vast, en werden ter sprake gebracht in de subculturele 'tale Kanaäns'. Voor de ontwikkeling van een en ander zijn vooral de ervaringen en verwoordingen van charismatische figuren, onder wie we uiteraard nogal wat 'oefenaars' tellen, verantwoordelijk geweest. Onder invloed van hun vertelde, opgeschreven en gedrukte verhalen ontstond een standaardbekeringsdiscours. Dat model maakte het zoekende zielen mogelijk zich te oriënteren omtrent hun positie op de weg, en stelde de gearriveerden, de ervaringsdeskundigen, in staat de verhalen van nieuw aangekomenen te toetsen: in hoeverre accordeerde het verhaal dat zij deden over hun bekeringsweg met het verhaal over 'Gods wonderlijke leiding met zijn volk hier op aarde'?

Binnen het conventikelpiëtisme hield men de bekeerden voor de geestelijk meerderen van de (talrijk geachte) niet door God geleerde godgeleerden. Onbekeerde predikanten kenden 'de weg' niet uit eigen ervaring en konden dan ook niet het rechte zicht erop geven. Juist die bevinding was nodig om de bijbel te kunnen verklaren en toepassen. Wie zijn eigen weg als de weg van Gods volk had bevestigd gekregen, herkende in de bijbel de weg van God met zijn volk.

Het zal duidelijk zijn dat het niet-piëtistische deel van het kerkvolk en de predikan-

tenstand niet ingenomen waren met het verhoogde zelfbewustzijn van het bekeerde volkje en deszelfs 'ernstige' voorgangers. Dat leidde zelfs tot menige openlijke botsing; met name ten tijde van revivals, waarvan de achttiende eeuw er vele kende. Gevoelens van ergernis en animositeit lagen ten grondslag aan menige theologische bestrijding van het piëtisme. Wij hebben overigens wel de indruk gekregen, dat het subjectief ingestelde conventikelpiëtisme steeds minder aanleunde tegen het orthodox-gereformeerde leerstelsel. Bij de zeventiende-eeuwse Nadere reformatie ging het om de applicatie van de voorzeide leer, in het latere piëtisme kreeg het bevindelijke leven normatieve invloed op de leer, met name op de leer omtrent de orde en toeëigening des heils. Binnen het piëtisme ontwikkelde zich een bevindelijke theologie die zich verengde tot een theologie van de bekeringsweg. Deze volkstheologie, gekenmerkt door een antropologisering van het spreken over de gereformeerde religie, is in de negentiende eeuw sterk gecultiveerd in kringen die zich aan het verband van de Hervormde kerk hadden onttrokken. Die separatistische groeperingen bekritiseerden de Hervormde kerk vanwege haar modernisme en gingen prat op hun trouw aan de klassiek-gereformeerde belijdenis, maar wie nader toeziet zal moeten concluderen dat de theologie van vele critici evenmin identiek was met het zeventiende-eeuwse Dordtse leerstelsel. Met name geldt dit voor (de ervaringstheologie van) de piëtistisch-ingestelden onder de separatisten.

Overigens zij hier nog aangetekend dat wij niet de opvatting huldigen dat al degenen die in de negentiende-eeuwse afgescheiden gemeenten konden aangetroffen worden piëtisten waren. Evenmin wensen we te suggereren dat alle bevindelijken met de Afscheiding zijn meegegaan: ondanks forse aderlatingen is er (tot op de dag van vandaag) piëtistisch bloed in het Hervormd kerklichaam blijven stromen.

Historisch-(godsdienst)pedagogisch onderzoek van het piëtisme

Over de inhoud en ontwikkeling van (onderdelen van) het orthodox-gereformeerde leerstelsel zijn we dankzij talrijke theologische (detail)studies behoorlijk geïnformeerd. Ook van de theologische accenten die piëtistische godgeleerden hebben gelegd weten we inmiddels aardig wat af. Het meeste zijn we te weten gekomen dankzij aan piëtistische kopstukken gewijde monografieën. Een tekortkoming in het

onderzoek is dat er weinig interesse wordt opgebracht voor de assimilatie van de gereformeerde leer door het kerkvolk; met name zouden we onder onderzoekers van de Nadere reformatie meer belangstelling verwachten voor de respons op de hervormingsinspanningen, zowel in het persoonlijke leven als in een lokale context. Het piëtisme uit de 18e en de negentiende eeuw heeft nood aan studies waarin aandacht wordt geschonken aan de vraag hoe men een piëtist werd; welke ervaringen waren nodig om als piëtist (h)erkend te worden?

Gegeven het (zeventiende-eeuwse) Nadere reformatie-ideaal van de godzalige praktizijn en het latere (achttiende- en negentiende-eeuwse) piëtistische model van de krachtdadig bekeerde, vraagt men zich als historisch pedagoog af, of en hoe deze 'typen' een rol gespeeld hebben in de opvoeding - met name in de godsdienstig-zedelijke opvoeding - van gereformeerde jongeren. Wat werd de jeugd door kerk, school en gezin aan kennis en praktijken aangereikt waardoor een ontwikkeling in de richting van het piëtisme werd gestimuleerd? En welke betekenis hebben de vromen zelf toegeschreven aan de door hen genoten (religieuze) opvoeding? In hoeverre speelden kinder- en jeugdervaringen een rol in het verhaal over de bekeringsweg?

Gelukkig bestaan er bronnen die ons enig uitsluitsel kunnen geven omtrent de gestelde vragen. Het zijn geschriften waarin het reëel existierende piëtisme exemplarisch oplicht: de zogenaamde spirituele biografieën. De origine ervan ligt in de zeventiende eeuw, maar echt populair zijn ze sinds de achttiende eeuw geworden. Aan de gedrukte uitgaven gingen vaak versies vooraf die in handschrift (niet zelden in briefvorm) hadden gecirculeerd; die geschreven versies gingen op hun beurt weer terug op mondeling meegedeelde (bekerings)verhalen. De bakermat was, uiteraard, dikwijls het conventikel.

In deze geschriften, waarvan er vele een autobiografisch karakter hebben, wordt vrijwel altijd gerefereerd aan voor de religieuze ontwikkeling betekenisvolle ervaringen tijdens de kinder- en jeugdfase. Er bestaan bovendien ettelijke verhalen die exclusief gewijd zijn aan de kinder- en/of jeugdperiode van piëtistische vromen; vaak betreft het dan jongoverledenen, van wie de belevenissen op het ziek- en sterfbed de meeste aandacht krijgen. Dergelijke verhalen zijn door oor- en oogge-

tuigen, hetzij een der ouders of een geestelijk verzorger, opgetekend.

Alvorens nader wordt ingegaan op de historie, aard en waarde (voor wetenschappelijk onderzoek) van de piëtistische (auto)biografie zal een voorbeeld gegeven worden van zo'n beschrijving, waarbij we ons beperken tot het navertellen van het gedeelte dat de herinneringen van de autobiograaf aan de kinder- tot en met de adolescentiejaren bevat.

Een voorbeeld van een piëtistische autobiografie

Ik had vanaf mijn vroegste jeugd al 'diepe indrukken van de eeuwigheid'. Niet zelden hoorde ik de 'kloppingen van mijn geweten' wanneer een predikant de zondaar aankondigde wat zijn lot zou zijn indien hij zich niet bekeerde. Tweemaal heb ik met grote zielsontroering gedroomd over het laatste oordeel: ik zou aan de linkerkant van Jezus geplaatst worden... Wanneer ik met ondeugende vriendjes speelde, hoorde ik altijd de ouderlijke vermaningen en roepstemmen in mijn hart. Ik werd soms zo benauwd en angstig dat ik wel wenste 'geen aanzijn gehad te hebben'. Toch bleef ik mijn verkeerde vrienden trouw, zelfs toen ik belijdenis van mijn geloof had afgelegd. Naarmate de tijd van mijn krachtadige bekering naderde, stel ik achteraf vast, werden de gemoedsovertuigingen sterker. Toen ik eens met mijn vrienden aan het plezier maken was, was er plotseling een bliksemstraal, gevolgd door een ontzettende donderslag, waardoor mijn geweten meer dan ooit gewekt werd. 's Nachts droomde ik dat het gehele zwerk werd weggescheurd en dat, onder het gedreun van geweldige donderslagen, de Zoon van God kwam om te oordelen. Ik verminderde het contact met mijn vrienden enigszins, maar liet ze niet geheel los. Ik herinner mij dat ik op een zondagavond met hen had afgesproken. Mijn lieve, vrome vader, die 's zondagavonds na de preek altijd iets tot stichting voorlas, las deze keer uit 'Vader Brakel' over het Laatste Oordeel. Welk een tweestrijd: weggaan of thuisblijven? Wat kreeg ik het benauwd! Ik ben naar mijn vrienden gegaan, maar was spoedig weer thuis. Vraag niet hoe ik mij toen voelde. Ik was ruim zeventien jaar toen God duidelijk ging maken dat Hij de duivel deze jongeling misgunde. Uit mijzelf zou ik nooit definitief de goede keuze hebben gemaakt. Er was goddelijke overmacht nodig. Daartoe gebruikte God de prediking.

De dominee preekte over Matth.6:33. In de toepassing was het alsof hij zijn vinger op mij richtte, toen hij zei dat wie hier het Koninkrijk van God niet leert zoeken voor eeuwig verloren gaat. Mijn hart ging open en huilend riep ik (in mijzelf) uit: 'ik ben verloren!' Ik besepte zondaar te zijn en bekering nodig te hebben. Ik ging bidden om redding. Na veel droefheid en wanhoop kreeg ik zicht op de mogelijkheid van redding van zondaren door Jezus. Hem ging ik nu volgen en van de dienst der wereld deed ik afstand. Ik deed niets liever dan bidden, bijbellezen en naar de kerk gaan. Ik verlustigde mij in het wenen over mijn zonden aan de voeten van Jezus. De 'weekheid van het hart' was echter niet blijvend. Twijfel veroverde mijn binnenste. Waarom zou ik zo jong al een somber leven gaan leiden? Vader was toch ook niet zo jong toen hij bekeerd werd? Wereldse, vleselijke lusten welden in mij op. En de conclusie die ik vervolgens moest trekken, was: mijn bekering is maar een inbeelding. Ik kreeg steeds meer last van zondige gedachten en dromen. Ondanks het lokken van de zonde en ondanks alle moedeloosheid, verkoos ik echter niet te gaan wonen in 'de tenten van de goddeloosheid'. Ik hoopte dat God mij ooit nog eens echt zou verlossen van de zonde.

Toen ontmoette ik bij het uitgaan van de kerk een jongeman die net als ik voor 'de smalle weg' had gekozen. We raakten bevriend. Samen zochten we de Heere. Ik was geen zonderling meer. Die vriend bracht mij in een gezelschap van vromen. Ieder werd daar door de oefenaar persoonlijk aangesproken. Toen ik aan de beurt kwam, zei ik dat ik er eigenlijk niet bij hoorde, maar een keertje met mijn vriend was meegekomen. De oefenaar reageerde met: 'je hoeft je niet bij ons aan te sluiten, ga - als je kunt - morgen gerust weer naar je vorige vrienden'. Hierop reageerde ik zeer geëmotioneerd. Mijn keus was duidelijk. 'Ziet eens, zijn spraak en tranen maken hem openbaar', zei de oefenaar tegen de andere aanwezigen. De keus voor de vromen werd voor iedereen zichtbaar toen mijn vriend en ik die oude, vrome oefenaar naar diens laatste rustplaats vergezelden.

De nieuwe vriendenkring werd ondertussen uitgebreid met veel jongeren. De geest van het ware, eenvoudige christendom was in dat gezelschap aanwezig. Ik was gelukkig, totdat... een bejaard gezelschapslid (een expert in het neerslaan van 'eerstbeginnende zielen') uit zijn mond liet vallen 'dat wij voor de Goddelijke Vierschaar moeten gerechtvaardigd worden'. Die opmerking bracht bij mij een

schok teweeg: ik was druk doende met mijn heiligmaking, maar was ik wel gerechtvaardigd? Was ik wel van schuld vrijgesproken? Ik raakte in grote twijfel over mijn genadestaat. Mijn levensweg overziende, mocht ik echter vaststellen dat God zich met mij had ingelaten van kindsbeen af.

Toch stak twijfel telkens weer de kop op. Ik heb zelfs even overwogen een eind aan mijn leven te maken. Toen kwam het moment waarop God de zielesmart wenste te beëindigen. Ik kwam voor de Rechter te liggen, het zondenregister werd mij voorgehouden. Zelfs mijn beste werken bleken zonden te zijn. Indien de Rechter mij wilde doden: dat was rechtvaardig, ik zou Zijn vonnis moeten billijken. Toen openbaarde zich echter Jezus aan mijn ziel, Hij verklaarde mij Zijn 'drie ambten'. Hij vroeg mij Hem als Borg te omhelzen en pleitte mij vrij op grond van Zijn heilsverdiensten. De vrijspraak was ontvangen, en ik mocht God in Christus mijn verzoende Vader noemen. In mijzelf was ik niets; alles wat ik was voor God, dat was ik in Jezus. En God sprak tot mijn ziel: 'Ik ben God, de Almachtige, wandel voor Mijn aangezicht en wees oprecht'. Mijn ziel was in die tijd 'een gewaterde hof'.

Uit de geschiedenis van de piëtistische spirituele biografie

Het zojuist vertelde verhaal is een samenvatting van een gedeelte uit een in de vorige eeuw gepubliceerd anoniem boekje dat de titel draagt **Gods vrijmagtige genade aan eenen zondaar verheerlijkt**. Dankzij een andere bron weten we wie de schrijver-hoofdpersoon is: Dirk Adrianus Detmar, in 1774 geboren te 's-Gravenhage, theologiestudent in Utrecht, predikant van o.a. de hervormde gemeente te Woerden en overleden te Ede in 1844. In genoemd werkje heeft Detmar in de vorm van 'eenige brieven aan een vriend' een 'echt verhaal' gegeven omtrent zijn bevindelijke levensweg. De gereconstrueerde levensweg culmineert in de krachtdadige bekering; ook de niet vermelde latere ervaringen hebben alle te maken met het geestelijke leven. Met recht kan zijn verhaal dan ook als een spirituele autobiografie worden aangemerkt, al spraken, resp. spreken Detmars geestverwanten liever van een bekeringsgeschiedenis.

De gebruikte uitgave van Detmars levensverhaal (een tweede druk) is tamelijk zeldzaam, het verhaal zelf is later echter nog verscheidene malen herdrukt. Het is

een goed specimen van de in de loop der jaren tot volwassenheid gerijpte piëtistische autobiografie. Zijn verhaal bevat tal van ingrediënten en zegswijzen die als constitutief voor het piëtistische bekeringswegverhaal golden (zij het dat ons in Detmars verhaal een getalenteerde verteller tegemoet treedt). Zo wordt er aan diverse kinderervaringen gerefereerd, die geacht werden als bewijzen te dienen voor het feit dat er in het leven van de beschrevene vanaf het prille begin bijzondere genade was werkzaam geweest.

Detmars boekje zag het licht in de negentiende eeuw: de eeuw waarin het verhalen van bekeringsgeschiedenissen een ware cultus is geworden. Het merendeel van de schrijvers en consumenten ervan behoorde tot de afgescheiden kerken, de 'vrije gemeenten' en los van alle kerkverbanden opererende 'gezelschappen' (waarin het zogenaamde 'oude volk' bijeenkwam). Overigens is Detmar een voorbeeld van een piëtistische scribent die de Hervormde kerk is trouw gebleven. Een ander voorbeeld is de predikant B. Moorrees, eveneens schrijver van een veelgelezen spirituele autobiografie.

In de zich gereformeerd noemende gemeenschappen die in de zogenaamde 'kleinekerkgeschiedenis' aan de orde plegen te komen, speelde het bekeringsverhaal een veel grotere rol dan in de Hervormde kerk. Het ging daar bij voorkeur om 'het ene nodige' waaraan men deel moest krijgen en waarvan de bevindelijke kennis het bewijs was dat men hoorde tot de ware, 'levende' kerk en toegang had tot het heilig avondmaal. En uiteraard speelde het bekeringsverhaal een rol bij het keuren van oefenaars en (toekomstige) predikanten. Maar hoe belangrijk het piëtisme der kleine gereformeerde kerken voor het bekeringsverhaal ook mag zijn geweest: het had niet het monopolie op dit gebied, noch kan het als de bakermat ervan beschouwd worden.

De zeventiende-eeuwse nadere reformator en pedagoog Jacobus Koelman (1631-1695) komt de eer toe, meer dan wie ook in ons land de belangstelling voor de piëtistische biografie bevorderd te hebben. Deze bewonderaar en kenner van piëtistisch-puriteinse verschijnselen vertaalde reeds in 1669 een 32-tal spiritueel autobiografische testimonia uit het Engels, en later liet hij nog een tweetal collecties met vertaalde levens- en sterfbedbeschrijvingen het licht zien. Gedrieën

zijn ze gevoegd achter een, eveneens door Koelman vertaald, boekje van de Schotse predikant William Guthry over de verkrijging van heilszekerheid, **Des christens groot interest**. Met name de eerste collectie spirituele (auto)biografieën illustreerde voorbeeldig Guthry's pastoraal-psychologische receptuur: het met behulp van door zelfonderzoek op te sporen 'kenmerken' leren besluiten (langs syllogistische weg) tot zekerheid omtrent de 'genadestaat' van de ziel.

Door Koelmans vaak herdrukte levens- en bekeringsverhalen is in ons land niet alleen de consumptieve belangstelling voor dergelijke verhalen versterkt, maar ook de neiging tot opschrijven en publikatie ervan. Dat geldt niet alleen voor verhalen betreffende volwassenen, maar ook voor beschrijvingen van de religieuze ervaringen van kinderen en jeugdigen. Een belangrijke stimulans ging in dit verband uit van de in 1679 door Koelman gepubliceerde **Twintig exempelen van vroeg bekeerde en jong stervende kinderen**, waarachter nog een tweetal spirituele biografieën van jongemannen is gevoegd. Onder de twintig kinderexempelen bevindt zich het eerder genoemde verhaal over het sterfbed van de Leidse Suzanna Bickes en dat van haar broertje Jacob; het overige materiaal is van Engels-puriteinse origine. Deze verhalen beoogden een aansporing te bieden om de piëtistische oproep om 'vroeg godzalig' te worden op te volgen. De uitgave getuigt voorts van Koelmans vertrouwen in de jeugd om de geestelijke malaise van zijn tijd te overwinnen.

Koelmans kinder- en jeugdbiografieën werden in 1723 ook uitgegeven in de bundel **Des Heeren lof verkondigt uit den mond der kinderen**, die was voorzien van een aanprijzend voorwoord van de predikant Wilhelmus Eversdijk (1653-1729). Aan de collectie was echter een drietal biografieën van jongoverleden Nederlandse piëtistes toegevoegd. Men treft hier o.a. het verhaal aan over de in 1677 op 17-jarige leeftijd overleden Sara Koolbrant. Na een leven van geestelijke 'bekommerdheid' kwam zij op haar sterfbed, na intense zielestrijd, tot zekerheid omtrent haar 'staat'. Meer dan in de meeste van de reeds in 1679 uitgegeven verhalen is in de in 1724 toegevoegde geschiedenissen sprake van aandacht voor 'zielsgestalten' en religieuze gevoelens. In het achttiende-eeuwse piëtisme zou de belangstelling daarvoor alleen nog maar toenemen. De heilsverwerving werd hier dan ook een innerlijk proces vol dramatische toestanden. Een voorbeeld dat ook voor historisch-

pedagogen en historisch-kinderpsychologen interessant is, is het **Exempel van de vrije genade Gods, bekend gemaakt en ontdekt in een dogtertje**, het verslag van de onder invloed van een piëtistisch revival tot stand gekomen ziekbedbeking van de 14-jarige Geertrui Verbroek.

Voor meer voorbeelden van vrome kinderen uit de zeventiende en de achttiende eeuw wordt verwezen naar de in 1991 door Groenendijk en Van Lieburg bezorgde bundel met levens- en sterfbedbeschrijvingen **Voor edeler staat geschapen**. Uit de daar bijeengebrachte teksten valt af te leiden dat de exempelen van zeventiende-eeuwse vrome kinderen vooral bedoeld waren om hun buitengewoon sterk geloof en hun stipte godzaligheid als blijken van hun bekeerd-zijn te illustreren, terwijl de binnen het achttiende-eeuwse gevoelspiëtisme ontstane exempelen het bekeerd-worden documenteren. Overigens kan uit de vermelde collectie ook geconcludeerd worden dat het eerstgenoemde type bekeringsverhaal in gematigd bevindelijke kringen (die niet zo zeer predestinatieaans als wel verbondsmatig waren georiënteerd) opgeld is blijven doen. Over de zielswederwaardigheden van achttiende-eeuwse volwassenen, geschetst tegen de achtergrond van saillante biografische data en gesitueerd binnen de context van de piëtistische subcultuur, deed F.A. van Lieburg verslag in **Levens van vromen**. Hij exploreerde daartoe de spirituele autobiografieën van twintig 'gewone' piëtistische mannen en vrouwen, waaronder de bekende modelbiografie van Hermanus Hermsen (1696-1786).

Zoals eerder opgemerkt kreeg de bekeringsgeschiedenis recht grote populariteit tijdens de negentiende eeuw. Tal van uitgevers, boekhandelaren en colporteurs verdienden een boterham aan deze stichtelijke lectuur. Bij voorbeeld de Haagse ouderling-oefenaar Jan van Golverdinge (1813-1888). In zijn fonds had hij niet alleen een heruitgave van het levensverhaal van de achttiende-eeuwse piëtiste Eva van der Groe (zuster van dominee Theodorus van der Groe, een profetische gestalte, die wel beschouwd werd als de laatste verdediger van de 'oude waarheid' in de Gereformeerde kerk), maar ook actuele autobiografieën, zoals die van de predikanten Middel en Ledeboer. Harmen Hendriks Middel (1802-1882) vertelt uitvoerig over de kinder- en jeugdervaringen die voorafgingen aan zijn krachtdadige roeping van de ankersmederij naar de pastorie. Lambertus Gerardus Cornelis Lede-

boer (1808-1863) verhaalt details over zijn jeugd die een verhelderend licht werpen op de radicale verandering van deze academisch geschoolde godgeleerde in een van God geleerde 'Abéling'. Deze qua persoonlijkheid, levensgang en theologie nogal verschillende figuren zijn historisch-pedagogisch ook interessant omdat zij zich bijzonder verantwoordelijk achtten voor het geestelijk welzijn der jeugd. De ongehuwde dominee Ledebouer voorzag hen en hun ouders van een angstaanjagende preek: **Roepstem van ouderen en jongeren, welker zielen meestens plotseling en zonder bewustheid naar de ontzaggelijke eeuwigheid verhuisd zijn**. De toegewijde huisvader Middel heeft in zijn uitvoerige levensbeschrijving op een aantal plaatsen expliciet een opvoedkundige toon aangeslagen. Blijvend heeft hij de piëtistische opvoeders en hun kroost aan zich verplicht door de uitgave - ook al bij Van Golverdinge - van het verhaal over het 'zalig afsterven' van zijn 18-jarige dochter Mina. Zij was een exempel van een jeugdige die de raad van Prediker 12:1 ('En gedenk aan uw Schepper in de dagen uwer jongelingschap, eer dat de kwade dagen komen') niet in de wind had geslagen. Over de betreffende (pedagogische) bijbelplaats had Van Golverdinge trouwens een boekje in zijn fonds: een heruitgave van het uit 1724 daterende werkje **Salomons raad aan de jeugd** van de gereformeerde predikant Jacobus Fruytier.

Wie fondscatalogi van negentiende-eeuwse uitgevers van stichtelijke werken doorneemt, kan vaststellen dat het geen incident was dat Van Golverdinge achttiende-eeuwse geschriften opnieuw uitgaf. Voor een deel hadden de piëtistische uitgevers hun (voort)bestaan te danken aan heruitgaven van werken uit vroeger eeuwen, waaronder diverse oude bekeringsgeschiedenissen, zoals de genoemde van Hermanus Hermsen en die van Eva van der Groe, alsook die van Sara Nevius (echtgenote van de beroemde 'Vader' Wilhelmus à Brakel). Met hun heruitgaven haakten uitgevers als Höveker, Van Golverdinge, Fuik en Groen in op de grote achting en belangstelling voor de zogenaamde 'oude schrijvers' in de kringen van negentiende-eeuwse piëtisten. Men eigende zich het piëtistische erfgoed toe; niet alleen omdat men meende de rechtmatige erfgenaam te zijn, maar ook omdat men hoopte dat de geest van de 'oude schrijvers' in de eigen gelederen tot leven zou komen. Voormannen van de Afscheiding als Hendrik Peter Scholte (1805-1868) en de eerdergenoemde Middel wisten zich met name begeesterd door - 'den van alle

separatie warsen' (De Vrijer) - Jacobus Koelman. Al kort na de Afscheiding van '34 gaven zij werken van deze zeventiende-eeuwse nadere reformator uit bij Höveker te Amsterdam. Het is opmerkelijk dat we daaronder het belangrijkste piëtistische opvoedingstractaat, **De pligten der ouders** (1838) van Koelman, en de belangrijkste verzameling spirituele kinder- en jeugdbiografieën, **Des Heeren lof** (1837) aantreffen.

Hoe belangrijk het aandeel van de heruitgegeven oude biografieën was in het fonds van de gereformeerde uitgevers en binnen de piëtistische leescultuur, het contemporaine bekeringsverhaal nam een grotere plaats in. In de negentiende eeuw zijn er niet alleen talrijke bekeringsgeschiedenissen geschreven door terugblikkende volwassenen, ook zijn er ettelijke beschrijvingen verschenen over de religieuze wederwaardigheden van kinderen en jeugdigen; doorgaans staan daarin de geestelijke ervaringen op het ziek- en sterfbed centraal. We noemden reeds het verhaal over Mina Middel; andere voorbeelden zijn Gerrit van Doesburg, Maria Schenk, Lena Hendrika de Jong, Achganieta Johanna van der Stelt, Lena Paulina Lampers, Maria Johanna Molendijk en Adriana Leeuwenburg.

Opvoeding en ontwikkeling van de piëtist blijkens de biografische bronnen

Wij willen nu proberen vanuit de bekeringsverhalen wat meer te weten te komen over het pedagogische verleden en de (m.n. religieuze) ontwikkeling tijdens de kinder- en jeugd jaren van de piëtist. We beperken ons daartoe grotendeels tot verhalen die in de negentiende eeuw zijn gepubliceerd.

Naar de pedagogiek - de opvoedingsleer - van gereformeerd-piëtistische signatuur is in de afgelopen jaren veel onderzoek gedaan. Hiervoor zagen we dat de in de zeventiende en achttiende eeuw geconcipeerde opvoedingstractaten in de negentiende eeuw werden herdrukt. Ze bevatten de pedagogische idealen die doorheen de eeuwen in piëtistische kringen werden hooggehouden. Maar in hoeverre correspondeerde de praxis met de idealen van Koelman, Fruytier c.s.? Voor de beantwoording van dergelijke 'empirische' vragen lijkt het spiritueel-biografische materiaal geknipt. Men vergelijkte maar het navertelde verhaal van de jonge Detmar, waarin diverse herinneringen aan pedagogisch geïnduceerde ervaringen tijdens de kinder- en jeugdperiode zijn beschreven.

Toch dient men de beperkingen van dit bronnenmateriaal niet uit het oog te verliezen. Zo gaat het niet zelden om verhalen die volwassenen eerst vele jaren later voor uitgave in druk hebben gereed gemaakt. Bovendien placht men zich te conformeren aan de normen van het standaardbekeringsverhaal. En er is nog een reden om niet naïef te vertrouwen in wat de teksten zwart op wit vermelden. Vanwege de lucrativiteit van het populaire genre blijken er feiten te zijn verdraaid en zelfs verhalen te zijn gefingeerd. Zo liet aan het eind van de negentiende eeuw een Rotterdamse drukker de achttiende-eeuwse Cornelia Constantia Winkelman 'met veel blijdschap in den Heere ontslapen' op 22 januari 1870: deze actualisering was ongetwijfeld ingegeven door verkoopoverwegingen. Nu viel dit geval van misleiding gemakkelijk te ontdekken; problematischer zijn verhalen waarvan men vermoedt dat het verdichtsels zijn maar waarvoor verificatiemogelijkheden ontoereikend zijn. Een voorbeeld hiervan is het in de negentiende eeuw gepubliceerde en vaak herdrukte (anno 1992 nog verkrijgbare) verhaal **Hoe onverwachts klein Barendje van Asperen in de eeuwige heerlijkheid werd opgenomen**. De uitgever bezwoer zijn lezers dat het verhaalde authentiek was: 'Misschien is er de een of

andere lezer die het verhaalde in twijfel trekt (...). Als gij de plek wilt zien waar zijn [Barendjes] stofjes rusten, dan zullen wij u brengen in de Grote kerk te Dordrecht. Aldaar in het koor, onder een der zerken, kunt gij het graf vinden van de familie Van Asperen'. Spitswerk (door F.A. van Lieburg) in de Dordtse doop- en begraafboeken bracht echter niet de bedoelde Barendje van Asperen aan het licht...

Men dient er dus rekening mee te houden, dat (onder het mom zielen te willen winnen, maar gedreven door financiële winzucht) niet alleen simpele feiten kunnen zijn verdraaid, maar zelfs complete verhalen kunnen (!) zijn verzonnen. (We moeten in het geval van Barendje uiteraard de mogelijkheid openlaten dat we 'slechts' genealogisch op een dwaalspoor zijn gezet.) Met name zal men op zijn hoede moeten zijn bij de vele verhalen die Pieter Los (1815-1888), aanvankelijk boekhandelaar-uitgever, later oefenaar en nog weer later predikant, heeft gepubliceerd. Niet alleen heeft deze rasverteller talrijke bestaande verhalen bewerkt en ingekort, maar ook verscheidene nieuwe verhalen in het licht gezonden. Diverse zijn er gebundeld in premie-uitgaven bij de scheurkalender 'Honigdruppels'. Voortdurend vraagt men zich bij de eigen verhalen van Los af, in hoeverre er sprake is van 'Wahrheit' en in hoeverre van 'Dichtung'. Dit weerhoudt het piëtistische lezerspubliek er overigens niet van om zijn verhalen nog altijd te consumeren. Van een verhaal als **Saartje of een wonder van Gods genade** kon door schrijver dezès nog in 1989 een herdruk aangeschaft worden!

Met de vermelde reserves in het achterhoofd willen we nu enige historisch-(godsdienst)pedagogisch relevante aspecten van de bekeringsgeschiedenissen onder de loupe nemen.

De meeste bekeringsverhalen beginnen met een aanduiding van de godsdienstige ligging van het milieu waaruit men afkomstig was; met name is er aandacht voor de mate waarin ouders 'genade' bezaten. Niet altijd waren beide ouders goed-gereformeerde bekeerde mensen; soms was een der ouders bekeerd, en was de ander 'slechts' een fatsoenlijk, kerkelijk meelevend mens; ook kwam het voor dat ouders zich weinig of niets aan de godsdienst gelegen lieten liggen.

Niet zelden vindt men de laatstgenoemde achtergrond getypeerd in de 'tale Kanaäns': 'mijn vader was een Amoriet en mijn moeder een Hethietische', schreef

autobiograaf Marinus van de Giesen (1797-1837). In de biografie van de Ledeboeriaanse dominee Pieter van Dijke (1812-1883) blijkt deze typering te staan voor het feit dat 'zijne ouders geheel vreemd [waren] van den waren God'. Over 'God of zijnen zaligen dienst' werd nooit gesproken; hij ontbeerde kortom 'eene christelijke opvoeding' en derhalve 'groeide hij dartel op'. Een andere Ledeboeriaanse predikant, Daniël Bakker (1821-1885) te 's Gravenpolder, herinnerde zich dat zijn vader hem 'dikwijls vermaande, dat ik niet stout moest wezen, enz., doch 'dat ik moest wedergeboren worden', daar weet ik niet van dat hij mij dit voorgehouden heeft'. Vaststellingen als deze met betrekking tot de gezinsachtergrond dienen steevast om duidelijk te maken dat de bekering van de beschrevene 'een wonder van Gods vrije verkiezende genade' was; ook de invloed van kerk en school pleegt men zodanig af te zwakken dat er geen aanleiding meer is om de goddelijke interventie menselijk te verklaren. 'Mijne ouders lieten mij wel ter school gaan, doch ik maakte aldaar geen vorderingen. Toen ik de school verlaten moest, kon ik nauwelijks een kapittel in den bijbel lezen. Dit had ik niet aan mijne geliefde ouders te wijten, want zij hadden noch moeite, noch kosten gespaard om mij te laten onderwijzen; neen, het was geheel en al mijner ondeugd schuld! Ik ging ook ter catechisatie, maar vragen leren? Ik zat zoo vol ondeugd dat die er niet bij in konden! Onderwijl ik eene vraag leerde, was ik de andere alrede weer vergeten', aldus Daniël Bakker in zijn autobiografie **Gods groote barmhartigheid verheerlijkt aan een overtreder van al zijne geboden**. In het verslag dat Maria Schenk (1845-1865) van haar bekering op 14-jarige leeftijd heeft gemaakt, is zelfs expliciet ingegaan op de vraag naar het door wat en door wie van de bekering: 'Dus had er dan nu eene verandering bij mij plaats gehad; eene verandering in mijne gedachten en gezindheden, ja van mijn geheele hart. Vanwaar was die gekomen? Was zij de vrucht van opvoeding of voorbeeld? Zeker niet. Van mijn eigen werk dan? Ook niet; zoo veel ik kon had ik haar tegengestaan. Dus werd ik gewaar: dat niets dan de onweerstaanbare kracht en genade van God aan mijne ziel was verheerlijkt geworden (...)'

Binnen een spiritueel-biografisch discours is de supranaturalistische visie op de wedergeboorte uiteraard te billijken, maar de wetenschapper zal haar niet kunnen overnemen; hij is gehouden te speuren naar aanwijzingen die enig aards licht kunnen werpen op de geboorte van de piëtist.

Overigens hebben we bij biografieën als die van Van Dijke te maken met een type benadering uit een hoek waarin men zich tot op de dag van vandaag verzet tegen elke pretentie van pedagogen, psychologen en sociologen iets te kunnen verhelderen omtrent de bekering; aan die aversie ligt de gedachte ten grondslag dat opvoedingsactiviteiten, zielsprocessen en maatschappelijke factoren de mens hooguit kunnen beschaven, maar niet wezenlijk veranderen. 'Deugden te bezitten is nog geene genade te hebben, hoewel de deugd aan alle mensen wel past', schrijft de eerder aangehaalde Daniël Bakker. De Van Dijkes en de Bakkers 'bewezen' dat de ware piëtist niet geboren, noch via de opvoeding gemaakt werd. Toen de gezelschapspiëtist Jacob Oosterwijk 77 jaar zou worden, schreef hij in een brief aan een vriend, dat hij, gerekend vanaf zijn wedergeboorte, 53 jaar telde: 'de vorige tijd is niet waard te noemen'.

Wij leren uit verhalen als die over Van Dijke in ieder geval dat er piëtisten waren die geen vrome gezinsopvoeding hadden genoten en voor wie andere factoren - zoals het godsdienstonderricht op school - van belang moeten zijn geweest voor de religieuze ontwikkeling. Wie goed leest kan zelfs in de biografie van Van Dijke daarop enig zicht krijgen!

Naast het 'predestinatieans' getoonzette discours was en is er overigens het 'verbondsmatige', waarin, geheel in de lijn van de Nadere reformator Koelman, de godzalige opvoeding een belangrijke 'middellijke' rol ter 'voorbereiding' van de bekering werd, resp. wordt toegekend.

Behalve qua gezinsachtergrond verschilden de latere piëtisten in hun jonge jaren ook qua karaktertype. De twee uitersten waren wel de vromen en gedweeën enerzijds en de ondeugenden en obstinaten anderzijds. Een echte 'fijne' jongen was bijvoorbeeld Anton Veldhuizen (1836-1895), die, hoewel hij geen engel was, zich niet kon herinneren dat hij 'juist altijd lust had om allerhande ondeugende dingen te doen'. Liefst las hij in zijn bijbeltje en vaak stond de kleine jongen (die later evangelist zou worden) op een stoel te preken. Aan het andere uiterste treffen we onder meer Lena Paulina Lampers (1867-1880) aan, een echt 'wederstrevig' kind: 'in één woord: èn op de naaischool, èn op de catechisiën, èn op de bijzondere school, overal was Leentje het woelige en ongehoorzame kind'.

De obstinaten zouden echter veranderen in gedweeën. Daarvan is Lena Paulina Lampers een voorbeeld, een ander voorbeeld is Lena Hendrika de J[ongh] (1852-1865). Van dat meisje lezen we: 'in hare jeugd was haar hoofdgebrek eene groote mate van stijfhoofdigheid', maar 'later' gaf zij, volgens haar vader, 'vele aangename blijken van een meer zachtaardig gemoed'.

Overigens was men er vaak als de kippen bij om te verklaren dat onder de jeugdige vroomheid hypocrisie school, of dat dankzij de koppigheid en eigenzinnigheid de kracht van de (onwederstandelijke) genade des te duidelijker uitkwam. Curieus is in dit verband dat over oefenaar Otto Bouman (1877-1927), die 'een zeer nette oppassende jongen' was, wordt opgemerkt, dat 'verandering in leven na zijn verandering [= bekering] niet zo zichtbaar was door zijn nette uitlevering'.

Wie de exempelen van Koelman leest, wordt gewaar dat het bij hem grotendeels gaat over kinderen die al op zeer jonge leeftijd godzalig gedrag vertoonden en op kleine overtredingen van Gods geboden (bijvoorbeeld het wetten van een mes op zondag) met consciëntiepijn reageerden. In verhalen over jong overleden vromen uit later tijd komt men dit ook wel tegen. In de bekeringsverhalen van hen die later, als volwassenen, terugblikten op 'de weg' werd het jong aangeraakte geweten ('ontwaakte consciëntie' geheten) ter sprake gebracht van zowel piëtistisch-opgevoede als van niet-piëtistisch-opgevoede kinderen, van zowel gehoorzame als van ongezegelijke kinderen. In dit verband werd gesproken over kloppingen of indrukken. Men memoreert dan naast nachtmerrie-achtige dromen en eigen ziekte, angstige voorvallen buiten de persoon als donder en bliksem, klokgelui, en plotse ling sterven van dierbaren. Dergelijke, veelal onverwachte, angstoproepende gebeurtenissen, die niet zelden geassocieerd werden met voorafgaand verkeerd gedrag, werden beschouwd als 'roepstemmen Gods'. Ze vormden een vast onderdeel van het normatieve bekeringsdiscours waaraan piëtisten zich bij de beschrijving van hun 'weg' oriënteerden. Deze angstverwekkende ervaringen zal men niet te snel als exclusieve ervaringen van aspirant-piëtisten moeten aanmerken. Het waren overwegend angsten waarvan ongetwijfeld allerlei kinderen kennis hadden, en die ook deel uitmaakten van het leven van allerlei volwassenen. Niet algemeen zullen daarentegen nachtmerries waarin de oordeelsdag werd beleefd zijn geweest.

Typisch piëtistisch met betrekking tot ervaringen als de eerdergenoemde is de betekenis die eraan gehecht werd en het feit dat men ze meegemaakt moest hebben: om in de reconstructie van de weg te dienen als indicaties dat God met deze persoon een plan had. Het zal duidelijk zijn dat in milieus waarin de verhalen over 'de wonderlijke leiding van God met zijn volk' bekend waren of zelfs gegeneerd werden, een buitengewone sensitiviteit voor 'kloppingen' verondersteld mag worden alsook een grote kans dat ze leidden tot een gevoel van zondigheid en tot de overtuiging dat men 'het ene nodige' moest zoeken. In zo'n omgeving verkeerde de jonge Dirk Adrianus Detmar. In deze milieus mag men ook dromen over het laatste oordeel verwachten; niet in de laatste plaats omdat men over dat thema preken hoorde, en erover las. Bijvoorbeeld in het opvoedingsboekje van Koelman, waarin het aanbrengen van vrees voor het laatste oordeel en de hel werd gerecommandeerd als een middel om kinderen te helpen overtuigen van de noodzaak der bekering. Zij die niet in een dergelijk milieu waren opgegroeid, zoals Pieter van Dijke, refereerden in hun bekeringsverhaal toch aan 'kloppingen' tijdens de kinder- en jeugdfase, maar moesten toegeven toenmaals nog niet recht begrepen te hebben wat ze beduidden; achteraf kon men er het begin van Gods bemoeienis met de zondaar in zien.

De latere bekeerden, of ze nu uit een vroom nest kwamen of niet, gaven er dus nogal eens blijk van over een meer dan gewone ontvankelijkheid voor religieus te duiden gemoedsimpresies te beschikken. Daniël Meijer (1851-1911), 'in leven leeraar bij de gereformeerde gemeente te Ouderkerk aan de Amstel', schrijft over zijn kinderjaren: 'Ik bad als een kind, ik zong en ik was verblijd; dan schreide ik door gevoelige indrukken en zoo ging mijn prille jeugd voorbij, onder de indrukken van het bovenmaansche en het onsterfelijke'. Ook een behoefte om te excelleren en een neiging om anderen te bekritisieren was sommigen, ongeacht het huiselijk vroomheidsgehalte, niet geheel vreemd. Soms lijkt men hier 'geholpen' te zijn door een handicap of een zwakke gezondheid en een hiermee samenhangend isolement. Dat was bijvoorbeeld het geval bij Willem Schilt (1819-1873), 'opgevoed buiten de zuivere bediening van Gods Woord, daar mijn ouders vervreemd waren van hetgeen tot des menschen eeuwig en vrede dient'. Na het door hem genoten school-

onderwijs als 'remonstrantsch en heidensch' afgedaan te hebben, verhaalt Schilt, die als jongen 'meest onder doctors handen was': 'Eens uit de school komende werd het mij zoo bijzonder in het naar huis gaan. Daar ik altoos afgetrokken was van de wereldsche menschen, en ik alleen naar huis ging, werd het mij zoet en zalig op den weg, want alles riep mij vrede toe en ik zong een Psalm, zonder te weten wat dat [vredig gevoel] was. (...) Zoo groeide ik als kind op met een ontwaakt geweten dat mij terughield van vele zonden; en ook mijn broeders en zusters, ja vader en moeder, knecht en meid bestrafte ik als ik haar zag zondigen, waarom ik dan ook van allen gehaat werd'.

Naast de 'kloppingen' was een andere belangrijke aanwijzing voor de interesse van God in de toekomstige piëtist diens achting voor of zelfs gefascineerd zijn door gevestigde piëtisten: hij vermocht in hen een begenadigde te herkennen; een gelukkige, die hij zelf ook wel zou willen zijn. Zo schrijft Elbert van de Berekamp (1821-1904) over de schoolmeester bij wie hij in Nijkerk in de klas zat: 'hoewel niets beter dan de rest der schoolgaande kinderen, dacht ik toch wel eens, als ik in stilte onzen ouden meester met zijne witgrijze haren aanzag: 'man wat zijt gij gelukkig', dewijl hij als een vroom man erkend werd'. Voor sommige kinderen behoorde het verkeer met de vromen zelfs tot hun favoriete contacten. 'Ik (...) beschouwde hen als de gelukkigsten van de gansche aarde; wanneer ik in hun gezelschap komen kon, zonder door hen opgemerkt te worden, dan liet ik het niet na', lezen we in de eerste regels van de autobiografie van de Doornspijkse landbouwer Jannes den Besten (overl. 1868). Deze trek naar het soort mensen waartoe men later zelf ook zou gaan behoren staat niet los van een omgeving waarin, geheel in de lijn van een desbetreffend voorschrift van de gezaghebbende pedagoog Koelman, met een zeker ontzag over Gods kinderen werd gesproken. Nu liet 'de wereld' zich over deze lieden nogal eens misprijzend uit, en met enige grond zou men in de sympathie van de kinderen ook een identificatie met de gediscrimineerden kunnen zien; een identificatie die wellicht gevoed werd door het feit dat men zocht naar bevestiging en/of zelf door vriendjes evenmin werd geaccepteerd. We citeren Christina van den Brink (1747-1817): 'Die achting en liefde die ik had voor vrome menschen, dat kan ik niet beschrijven: ik wilde wel alles aan die menschen geven

wat ik had. En als iemand kwaad zeide van de vromen, dan werd ik zoo kwaad dat ik mij niet bedwingen kon; liever had ik gezien, dat ze mij met een stok geslagen hadden, want dat kon ik niet hooren. Ik had dat volk zoo lief en altijd zoo ene begeerte: och, dat ik eens zoo gelukkig mogt worden! (...) Als er vromen aan ons huis waren en die zeiden niets tegen mij, dan dacht ik: die menschen handelen toch niet regt, dat zij tegen mij ook niet spreken, al ben ik nog een kind. Zij weten immers wel dat ik daarom ook sterven kan, en als ik zoo blijf moet ik verloren gaan: dat moesten zij mij onder het oog brengen'.

Van een (ogenschijnlijk) tegengestelde attitude wordt overigens ook wel gewag gemaakt. De op 13-jarige leeftijd overleden Leentje Lampers schrijft in het verslag van haar bekeringsweg (dat opgenomen is in het verhaal over haar sterfbed): 'Om mijzelven vijandig te openbaren en afkeerig van het fijne volk te zijn, daarop was ik hoogmoedig'. Verscheidene gevallen zijn er bekend van jongelui die Gods naam en zijn volk vloekten. Dat deed bijvoorbeeld Leen Capelle (1831-1905), die zo zijn 'vijandschap' uitte jegens zijn baas, een 'veranderd man', wiens vrome vermaningen overigens dertien jaar later (door God) 'dienstbaar' gemaakt zouden worden, blijkens het aan 'lieve betrekkingen en vrienden' nagelaten bekeringsverhaal.

Enkele malen vonden we zelfs aangetekend dat men een vloekdwang ontwikkelde. Bij Jillis van der Koogh (1788-1877) openbaarde die dwang zich toen hij negen was: 'ik [werd] een monster voor een kind op dien leeftijd'. Dergelijke jongeren kwamen, voorzover ons bekend, niet uit piëtistische kringen, maar zouden er wel toe gaan behoren. Men zou in die vloekdwang een mislukte poging kunnen zien om de woede 'binnen te houden' die een 'raak' gewetensappel - door een piëtist - had opgeroepen. Mogelijk had men aanvankelijk slechts zijn kameraden willen demonstreren dat men niet geraakt was en met de 'fijnen' niets van doen wilde hebben, hen nog meer haatte dan wie dan ook. Toen het vloeken onwillekeurig ging plaatsvinden, zal het prestige bij vrienden niet gestegen zijn. Met de bekering, die een erkenning van het eigen wilsonvermogen en van Gods alvermogen impliceerde, werd uiteindelijk aan het gewetensappel gehoor gegeven en accepteerde men zijn 'fijne' identiteit. Bij Jillis van der Koogh gebeurde dat na een strijd (die beschouwd werd als een poging van de satan om God een ziel te ontroven) van vijftien jaar.

In de meeste bekeringsverhalen waarin volwassenen hun eigen kinder- en jeugd jaren aan de orde stellen, valt op dat, afgezien van de vermelde 'kloppingen' en de sympathie voor vrome mensen, weinig schokkende ontwikkelingen uit de lagere schoolperiode vermeld plegen te worden. Niet weinigen konden het Christjane Coeland (1813-1876) nazeggen: 'Ik weet niet dat er tusschen mijn zesde en mijn elfde jaar iets bijzonders gebeurd is'.

Dat ligt anders bij de verhalen over vroegbekeerde en jonggestorven vromen. Daar is sprake van kinderen die in versneld tempo 'de weg' aflegden. Een bekend en veelgelezen voorbeeld is het levensverhaal van Gerrit van Doesburg, overleden in 1849 te Alkmaar op 10-jarige leeftijd. Toen Gerrit acht jaar was, overleed plotseling een jonge broer van zijn vader: 'Dit sterfbed was het leven voor het kind'. Gerrit bad onophoudelijk om bekering. Hij nam zich voor om voortaan alleen God te dienen en werd 'een gezelschap dergenen die den Heere vreezen'. Hij werd een bezoeker en trooster van bejaarden, armen en zieken. Van zijn negende verjaardag maakte hij een conventikel. Hij was ervan overtuigd dat hij jong zou sterven. De cholera die Alkmaar in 1849 teisterde, versterkte zijn angst voor de dood. Op 6 oktober 1849 kreeg hij 'het water'. Hij overleed op 11 december van dat jaar. Op zijn ziek- en sterfbed werd Gerrit 'in de verlossingsweg ingeleid' en mocht hij 'zijn zielevrind door het geloof omhelzen'. Meer dan twintig personen verzamelden zich rond zijn bed en moesten met hem zingen.

Vergelijking van deze spirituele kinderbiografie met de verhalen in de meerge-noemde collectie-Koelman laat zien, dat een inmiddels gestandaardiseerd volwassen bekeringsmodel ook op de weg die kinderen gingen, of althans op de descriptie daarvan, invloed uitoefende. Zo vertelt vader Van Doesburg dat zijn zontje op zaterdag 27 oktober 1849 werd ingeleid in de heilige drieëenheid, en toen voor het eerst 'door zijnen lieven Jezus tot zijnen Vader naderen' mocht.

Overigens geeft deze biografie ook een goed beeld van de betekenis die piëtistische ouders voor de geestelijke ontwikkeling van hun kind konden hebben, met name wanneer het in grenssituaties terecht kwam. Zo baden zij met de zieke Gerrit niet of hij (lichamelijk) beter mocht worden, maar of God de bezoeking wilde heiligen aan de ziel van hun geliefde kind. En daarmee werden zij medewerkers aan de wedergeboorte. Een ander duidelijk voorbeeld hiervan biedt de biografie van

Achganieta Johanna van der Stelt, overleden op de leeftijd van acht jaar en negen maanden te Leerbroek op 20 augustus 1867. Dit meisje werd getroffen door longtuberculose. Zij hoopte beter te kunnen worden, maar haar vader meende haar die hoop te moeten ontnemen. Hij moest tegen zijn 'vleesch' ingaan en haar 'getrouw behandelen', wilde hij niet eenmaal een stem te horen krijgen die riep: 'vader, gij hebt het mij niet aangezegd' (vgl. de eerdergenoemde roepstempreek van Ledeboer!). Welnu: 'Ik stelde haar dan den dood en het eeuwig oordeel voor, wat haar lot zou zijn, indien zij zoo de eeuwigheid moest ingaan'. Onbeschrijfelijk waren volgens haar vader de zieleangsten waaraan zij daarna ten prooi viel. Zij zag zelfs de satan: 'die wil niet hebben, dat Jezus mij het steenen hart wegneemt'. Vader bleef op afstand, totdat zij kon getuigen bekeerd te zijn en hij er gerust op kon zijn dat zij naar de hemel (waar haar moeder reeds vertoefde) zou gaan. Een andere benadering van een ziek en stervend kind treedt ons overigens tegemoet in het verhaal over 'de laatste dagen' van Lena Hendrika de Jongh uit Tiel. Dit zieke kind lag in een ledikantje dichtbij haar ouders. Toen zij eens intens bedroefd was, maar de reden ervan niet wilde zeggen, maakte haar vader haar duidelijk 'dat zij voor hare ouders, die naast Jezus hare beste vrienden waren, geene geheimen hebben mogt'. En vader hielp haar keer op keer haar kommer aan 'de lieve Heiland' kwijt te raken. In het voorwoord bij de boekuitgave van haar sterfbedverhaal - waarvan de opbrengst bestemd was voor de plaatselijke christelijk school - merkte de predikant van de Tielse afgescheiden gemeente, J. Brummelkamp, op dat Lena Hendrika het geloof dat haar sterkte in 'de ure des gevaars' thuis en op school had leren kennen. En hij hoopte dat vaders en moeders er door overtuigd zouden worden 'hoe er een onafscheidelijk verband bestaat tusschen opvoeding en leven'.

Jillis van der Koogh rekende de 'indrukken' die hij vanaf zijn vijfde jaar had gekregen tot de 'gewetensovertuiging'. Het was nog geen 'hartewerk', geen bekering, zoals bij Gerrit van Doesburg. Een bekering op zo jeugdige leeftijd als die van Gerrit was zeker niet gebruikelijk in piëtistische milieus; en als het gebeurde was er veelal, net als bij Gerrit, sprake van ongewone omstandigheden. Over de toenmalige norm liet Dirk Verheij (1788-1860), ouderling van de afgescheiden gemeente te Giessendam, zich uit in het 'kort verhaal' over zijn zielestrijd van zijn

14e tot zijn 21e jaar ; hij haalde daar instemmend 'Vader Brakel' aan, die anderhalve eeuw eerder had verklaard dat de meeste bekeringen plaatsvonden tussen het veertiende en vijftiende jaar, met andere woorden: tijdens de periode van het jongelingschap.

Kenmerkend voor veler jonge vroomheid als reactie op 'indrukken' tijdens de kinderjaren was een zekere 'wettische' inslag: farizeïsme. Bij Johannes Noorlander (1758-1833) ging het 'zorgvuldig vermijden van al datgene hetwelk God mishaaide' samen met 'eene afgodische liefde tot degenen die ik voor bekeerde menschen hield'. Zijn vroomheidsstreven gingen zo ver dat hij Jezus imiteerde, door net als deze zijn ouders te willen dienen als timmerman. In piëtistische kring wist men het jeugdig farizeïsme wel te plaatsen op 'de weg' en werkte men aan de ontdekking ervan als schijnvroomheid. Het is interessant dat sommigen zich wapenden tegen hun critici door de kritische rol over te nemen. Dat deed bijvoorbeeld Daniël Meijer (hij was toen nog geen negentien): hij ontwikkelde 'een welgevoelend gevoel tusschen leven en dood, praten en werkelijkheid, huichelarij en oprechtheid', en 'vele moesten hun zeil strijken'.

In de jongelingsfase zou door velen van onze piëtisten echter afgeweken gaan worden van het aanvankelijk bewandelde nauwe pad der godzaligheid. Men ging 'de wereld' verkennen. We lazen het bij Detmar, maar ook bij Petronella Lammens (1844-1882), die in haar (in 1866 in briefvorm gegoten) bekeringsverhaal vermeldde, dat zij als jong meisje, samen met vrienden een toneelvoorstelling van 't Nut bijwoonde, tot diep in de nacht 'romantische boeken' las (wat haar vader, indien hij het had gemerkt, nooit goedgevonden zou hebben), en zich fraai kleedde en opschikte. 'En vraagboek en bijbel of iets dat maar naar godsdienst zweemde, verwierp ik'. Daarmee nam ze tevens wraak op de predikant die geweigerd had haar aan te nemen om belijdenis des geloofs af te leggen. Toen was er een stem in haar innerlijk die sprak: 't Heilloos spoor der bozen zal vergaan'. Een andere stem zei echter: 'Gij zijt maar ééns jong', en de kermis te Nieuwveen werd bezocht. Maar het lukte niet om op het nieuwe kompas een eigen koers te varen. Gevoelens van schuld overspoelden haar zo dat zij enige pogingen ondernam zich van het leven te beroven. Uiteindelijk werd zij gered door het streven naar zelfbepaling op te geven en weer kind te worden: 'Maar, o, geliefde [vriend], daar is kracht van God

toe nodig om zich als een kindeke te onderwerpen, en daar is niets beter dan om maar klein te zijn voor God'.

De puberteit is en was de periode waarin ook de eigen seksualiteit wordt ontdekt. Een ongelukkig verlopen ontdekking hiervan lijkt bij die en gene een rol gespeeld te hebben in de religieuze ontwikkeling. Bij voorbeeld bij de eerder genoemde Ledeboer. Jarenlang masturbeerde Ledeboer, wat hij ervoer als een zonde waartegen hij met alle macht moest strijden. Nimmer boekte hij succes, hij vermeerderde slechts zijn schuldgevoelens. De erkenning van het eigen onvermogen tot verbetering leidde zijn verlossing in. Het opgeven van het idee een autonoom handelend wezen te (kunnen) zijn (wat ook voor lijdens aan andere dwangverschijnselen een uitkomst geweest lijkt te zijn), impliceerde 'zich voortaan te laten leiden op de weg'. Ledeboer werd een willig werktuig in Gods hand.

Degenen die tijdens de jongelingsfase of later een bekeringservaring doormaakten, waren daarmee veelal niet geheel bevrijd van het naar autonomie strevende hart. Weer biedt de biografie van Detmar hiervan een treffend voorbeeld. Uit diens verhaal blijkt ook dat bekerings- en bevindingsexperts de nieuwe vromen duidelijk maakten dat de waarlijk verlost ook verlost was van zijn vroomheidsdrift, van zijn 'eigenwillige godsdienst', die slechts diende om 'het eigen subtiele ik', zoals Middel dat placht te noemen, te redden.

De genoemde en vele andere door ons geconsulteerde spirituele biografieën laten de conclusie toe, dat de gezinssituatie en -opvoeding vaak een belangrijke rol gespeeld hebben in de levensgang van de piëtisten, ook al hebben de (auto)biografen de betekenis ervan nogal eens gebagatelliseerd. Wie zich daardoor niet laat misleiden, vindt in menige (auto)biografie aanknopingspunten om gericht te speculeren omtrent de aard van de interacties met de opvoeders en de psychische effecten daarvan. Zo beschrijft Teunis van Drimmelen (1837-1916), die als kind 'korzelig van humeur' was, dat zijn ouders verhuisden op zijn elfde, en dat hij weigerde op de nieuwe school zijn best te doen en deswegen moest gaan werken. Hiervoor 'strafte' hij met name zijn moeder: 'Ik werd 's morgens vroeg geroepen, door mijn talmen werd het te laat en dan kreeg mijn moeder nog grauwen en snauwen, alsof het haar schuld was'. In zijn autobiografisch bekeringsverhaal

rekende hij dit gedrag tot het vele verdriet dat hij zijn moeder had aangedaan en voegde hij het bij de andere staaltjes van schuldige onvolkomenheid jegens zijn ouders. Men brenge dit in verband met de 'gewetenswroeging' waarover hij rept en men bevroedt enigszins waarvan de 'krachtdadige bekering' hem moest verlossen.

Een aardig inzicht in wat er zich afspeelde tussen ouders en kind bieden passages in sterfbedverhalen van jeugdigen, waarin deze de rol van de vermanende ouder overnemen. Zo gebod de 12-jarige Lena Hendrika de Jongh haar zusje Dina bij haar bed te komen, en zei: 'bid toch den Heere Jezus veel dat Hij u bekeere, dan zult gij uwe moeder niet zoo veel verdriet meer aandoen met uw tegenspreken. Ik heb moeder ook zoo dikwijls verdriet daardoor veroorzaakt, en door den hoogmoed van mijn hart wilde ik niet voor haar buigen, maar o! nu heb ik er zulk een berouw over, ik zou nu wel voor moeder op mijn knieën willen vallen en vragen haar om vergeving'.

Bij Van Drimmelen en vele anderen werden de gezinservaringen pas effectief toen men het huis had (moeten) verlaten om elders als knecht of dienstmeisje te werken. Wellicht voelde de jonge Van Drimmelen zich 'verloren' of zelfs 'verstoten' in die situatie en weet hij deze 'straf' aan eigen ongehoorzaamheid. Door anderen werd van de nieuwe situatie, na aanvankelijke aarzeling, met volle teugen genoten, maar op een gegeven moment werd de 'wereldvreugde' ervaren als onverdraagbaar met wat men van thuis had meegekregen. Dat overkwam Catarina Juliana Maria Sieben (1843-1893), die vanaf haar twaalfde bij 'goddelooze menschen' had gediend en, tot verdriet van haar moeder, op den duur 'al hun kwaad [had] geleerd': 'Doch toen ik 19 jaar oud was, in mijn laatsten dienst zijnde, kwam de Heere, o eeuwig wonder! mijn rust in de wereld en den zondendienst weder op te breken'. En mej. Sieben ging 's zondags, tot ergernis van haar mevrouw, in plaats van naaien en stoppen, een stichtelijk boek zitten lezen dat zij van haar 'lieve moeder' had gekregen. Dit speelde juist in de tijd waarin zij zich had voorgenomen, net als haar moeder, verloskundige te gaan worden. Die lijkt toen duidelijk gemaakt te hebben, dat haar verdriet pas echt weggenomen zou zijn, wanneer haar dochter 'het pad des verderfs' had verlaten.

De invloed van thuis vormde echter niet de enige of allesbepalende factor voor de

gewetensvorming en de religieuze ontwikkeling. Naast (de interactie met) aan het individu gebonden karakterologische factoren waren ook de school, de buurt, de vriendengroep, de werkbaas, het conventikel, de dominee en de preek van betekenis. En voorts zal men nog economische en medische omstandigheden (denk aan de cholera-epidemie die Gerrit van Doesburg meemaakte) moeten verdisconten. Voorzover de genoemde factoren een piëtistische inslag hadden, hebben ze uiteraard bijgedragen aan de typisch piëtistische richting en 'Prägung' van de ontwikkeling. En als ze die inslag niet hadden, konden ze toch een 'piëtistische' functie krijgen in het reconstructieve discours van de bekeringsweg.

De preek heeft in de ontwikkeling van menige piëtist onmiskenbaar een cruciale rol gespeeld. Dat was het geval bij de 17-jarige Detmar, op wiens levensloop een preek over Matth. 6:33 (door ds. S. de Kok te 's-Gravenzande) een beslissende invloed had, en bijvoorbeeld bij Petrus van Veen (ca. 1796-?), blijkens het in de vorm van een (conventikel)gesprek uitgegeven 'eenvoudig verhaal van de krachtdadige bekeering tot God'. Broeder Petrus vertelt, dat hij, negentien jaar oud zijnde, met zijn vrienden een kerk in een naburig dorp was binnengegaan om te spotten met wat de predikant, die juist afscheid van zijn gemeente nam, zou zeggen: 'O, o, vrienden, ik zag hem in de oogen en het was voor mij alsof er de bliksem in schitterde, en zijne woorden waren als donderslagen voor mijn goddeloos harte, te meer toen hij zeide, als op mij met den vinger wijzende: 'Ik ga vertrekken, doch iedere predikatie, die door ulieden is verzuimd, alsook deze laatste waarschuwingen, o spotters, liggen voor uwe rekening, als gij onbekeerd blijft, want denkt dat er een God is die u rechtvaardig zal oordeelen'. Bij de jeugdige toneeltekstboekjesverkoper Jan van Golverdinge, die, volgens zijn biograaf De Braal, was opgevoed door ouders van wie de hoofdzorg was 'hoe zullen onze zonen goed door de wereld komen', was het een 'toevallig' bijgewoonde 'bijbellezing' van 'de tot God bekeerde Israëliet' Da Costa die zijn levenskoers radicaal veranderde, 'zoodat hij schouwburgboekhandel en alles wat daarmee verwant is, voor eeuwig vaarwel zeggen mocht' om - één jaar voor de Afscheiding - verkoper van rechtzinnige stichtelijke lectuur te worden.

In tijden waarin de prediking een bijzondere uitwerking op de gemeente had, zal dit

aan kinderen niet ongemerkt voorbijgegaan zijn. Zo herinnerde de Doesburgse scheepstimmerman Egbert de Goede (1773-1852) zich, dat er tussen zijn achtste en negende jaar onder de prediking van een tweetal dominees in zijn geboorteplaats Zwartsluis veel mensen bekeerd werden; dat hij toendertijd heel bang was voor de hel en, als hij niet in het bos op zijn knieën lag om te bidden, zijn vriendjes steeds maar voorhield: 'als wij niet bekeerd worden, dan gaan wij naar de hel'.

Een interessante vraag is of jeugdpreken een rol gespeeld hebben bij de 'roeping' van jongeren. Uit de achttiende eeuw zijn ons diverse voor deze doelgroep gehouden preken overgeleverd; die gedrukte preken hebben ongetwijfeld ook in negentiende-eeuwse piëtistische milieus gecirculeerd. In deze kringen heeft men de beoefening van dit genre echter niet bijzonder gestimuleerd. Er lijkt zelfs sprake geweest te zijn van een zekere beduchtheid voor het genre, ongetwijfeld vanwege eigentijdse voorbeelden van kinderpreken uit de Hervormde kerk, waarin zo licht concessies werden gedaan aan de belangstelling en het bevattingsvermogen van het kind. We kennen dan ook slechts een enkele oorspronkelijke piëtistische jeugdpreek uit de negentiende eeuw. Met name moet hier de 'toespraak' (n.a.v. Pred. 12) van Dirk Verheij genoemd worden, waarin exclusief de jongelingen en jongedochters op ernstige wijze gemaand werden tijdig acht te slaan op 'de stem des Heeren': 'Ik moet u op uw geweten af eens vragen, of uw geweten u niet menigmaal klopt, als gij kwaad doet, tegen uw ouders zondigt en die vertoornt, of door onbedachtzaam vloeken, liegen, allerlei ijdelheid en zonde met uw hart, mond en daden van dit ellendige leven toemeloos najaagt: voelt ge dan uw hart somtijds niet eens angstig kloppen, vreest gij dan Gods straffe niet? Ja, dat is nu de aanklager die voorafgaat, en daarop zal dat vreesselijk vonnis volgen. Maar weet dat God u om al deze zal doen komen voor het gerigte. Ei dan!'

Het behoeft geen betoog dat met name in 'predestinatieans' georiënteerde kringen de relevantie van de prediking voor de bekering is geaccentueerd.

En niet te vergeten is er tenslotte de grote rol die de stichtelijke of praktikale lectuur gespeeld heeft. We herinneren eraan dat Detmar getroffen werd door een werk van A Brakel waaruit zijn vader voorlas. Ook bij talrijke andere bekeerden kan men lezen over invloedrijke lectuur. Zo verhaalt de voormalige zilversmid ds.

Abraham Verheij (1821-1913), dat hij op 19-jarige leeftijd door de lezing van een preek van ds. Detmar in zijn hart 'eene volkomen losmaking gevoelde van de wereld (...) en een algeheele keuze gewaar werd om met Mozes Jezus te kiezen als het hoogste goed boven alle schatten der aarde'.

Behalve stichtelijk proza is ook de poëzie voor menig piëtist van betekenis geweest, niet alleen de psalmen, maar ook gedichten en liederen die door geestverwanten uit eigen en vroeger dagen waren gemaakt. Piëtisten zongen niet alleen (psalmen) in de kerk, maar ook in huisgezin en op gezelschap. Voor elk stadium op de bekeeringweg en voor elke gemoedsgestalte was een passend 'versje'. Vaak waren dat liederen van Van Lodensteyn, Groenewegen en Ledeboer. Laatstgenoemde had speciaal voor 'kinderen van de gereformeerde belijdenis' een bundel **Geestelijke lofzangen** gemaakt; de tweede druk werd ingeleid met een gedicht waarvan de vijfde strofe als volgt luidt:

Och! dat zal toch eens wat zijn,
vol van ziels- en lichaamspijn,
eeuwig in de hel te wezen.
Daar de tonge wordt gekauwd,
onuitsprekelijk benaauwd,
vol van helschen angst en vreeze.

Voor de schoenmakersknecht Gerrit Jan Raidt (1788-1877) was het niet het dicht van een grote piëtistische poëet dat hem hielp 'de plage van zijn hart' te leren kennen, maar de rijmkunst van zijn baas. Die entte eens een tak van een tamme hazelnotenboom op de stam van een wilde, en dichtte daarop:

Beschouw nu eens mijn waarde vrienden,
beschouw eens met oplettendheid,
hetwelk gij zichtbaar hier kunt vinden
in dezen boom voor u bereid.
Die eenmaal stond in 't wild te groeijen,
maar nu geheel als is herboren.
Hij staat thans tam voor u te bloeijen,
hoe wild dat hij ook was te voren.
En hier ligt ook in op te merken,

hoe eens de mensch veranderen moet,
als van natuur en wil en werken,
om vrucht te dragen tam en goed.

Ja ook een spruit van Geest en leven
moet worden in ons ingeleid.

Johannes drie vers vijf tot zeven:

daar heeft dit Jezus zelf gezeid.

Onder de stichtelijke lectuur die van invloed is geweest op de bekering, zowel van volwassenen als van onvolwassenen, nemen de bekeringsgeschiedenissen een speciale plaats in. Voor de in 1896 op 18-jarige leeftijd overleden Barendrechtse Adriana Leeuwenburg was het verhaal over **Gods vrije genade verheerlijkt in het zalig afsterven van Anna Harmina Middel** van beslissende betekenis geweest. Haar ouders lieten dat verhaal dan ook afdrucken achter dat over hun dochter. Van de 13-jarige Lena Paulina Lampers staat aangetekend dat zij op haar sterfbed 'een bijzonderen lust om bekeringsgeschiedenissen van kinderen te lezen' openbaarde; zij wilde namelijk weten 'of het met hen ook zoo gegaan was als het met haar ging'.

En naar aanleiding van de gedrukte verhalen over bekeringen van kinderen en jeugdigen, werd (in voor- of nawoord of in toepasselijke opmerkingen tussendoor) veelal ook nog een appel gedaan op de lezers. Dat deed bijvoorbeeld de bezorger van het verhaal van Maria Schenk, C. van der Hoeven, die zijn jeugdige lezers opriep om zich door het beschreven 'voorbeeld van vroege godsvrucht' te laten leiden tot 'de keuze om mede vroeg den Heere te zoeken en zijne zalige dienst te kiezen'. Onmiskenbaar raakte hij hiermee op gespannen voet met het eigen - 'predestinatieaanse' - verhaal van Maria, waarin, zoals we eerder gezien hebben, de menselijke 'actieve' factor in de (voorbereiding van de) bekering was weggeschreven. (Van der Hoeven was blijkbaar zo beducht voor quiëtisme en antinomisme, dat hij er zelfs expliciet op heeft gewezen dat men de echtheid van Maria's bekering kon aflezen van haar levenswandel, want: 'het is niet genoeg, dat men veel spreke over geestelijke bevindingen'.) Geen moeite kostte het daarentegen ds. Middel om - gesteund door ervaringen in zijn eigen vrome gezin - een pedagogisch appel te verbinden aan een bekeringsvoorbeeld. We citeren, mede bij wijze van afsluiting,

enige van de woorden waarmee hij zich tot de ouders richtte in aansluiting op het (in zijn eigen levensgeschiedenis ingevlochten) verhaal over de bekering en het sterven van zijn vijfjarige Johannes: 'Lieve ouders, ik bid u nogmaals, laat nooit af om uw kinderen door woord en voorbeeld tot Christus te brengen. Leren is onze plicht, en bekeren of de middelen te zegenen, is Gods werk'.

Bronnen en literatuur

Van een uitvoerige annotatie is afgezien. Voor een overzicht van de geschiedenis van de Nadere Reformatie tijdens de zeventiende eeuw zie men het bekende werk van Goeters alsook het sinds 1977 verschijnende *Documentatieblad Nadere Reformatie*; voor het achttiende-eeuwse piëtisme, zoals dat door theologen gearticuleerd werd raadplege men De Vrijers boeken over Schortinghuis en Smijtegelt; *Levens van vromen van Van Lieburg* bevat de volkse variant. Voor de geschiedenis van het piëtisme in de negentiende eeuw kan men terecht in talrijke publikaties (van o.a. Florijn) op het gebied van de zogenaamde 'kleine-kerkgeschiedenis', en uiteraard in de regionale studies over de Afscheiding van Smits en Wesseling. Voor een nadere uiteenzetting betreffende het piëtistische standaardbekeringsdiscours zij verwezen naar het werk van Van de Ketterij, *De weg in woorden*. Over de piëtistische pedagogiek uit de zeventiende en achttiende eeuw is, naar bekend kan zijn, door de onderhavige schrijver veelvuldig gepubliceerd; informatie over zeventiende- en achttiende-eeuwse piëtistische kinderbiografieën is te vinden in *Voor edeler staat geschapen*. Vanwege het nog niet beschikbaar zijn van de checklist betreffende Nederlandse gereformeerde spirituele (auto)biografieën, zijn (de meeste van) de door ons in de tekst geciteerde 'bekeringsgeschiedenissen' hieronder in extenso vermeld.

Bakker, D. (1932), *Gods groote barmhartigheid verheerlijkt aan een overtreder van al zijne geboden*. Gorinchem: Romijn & Van der Hoff (6e dr.)

Berekamp, E. van de (1879), *Veertigjarige levenservaring*. Groningen: Reits

Besten, J. den (z.j.), *Gods leidingen in het leven van den landbouwer Jannes den Besten, overleden te Doornspijk den 13 september 1868*. Nunspeet: Bredeweg (oorspr. 1873?)

Bouman, O. (z.j.), *Levensbeschrijving en brieven* (voorwoord L. Kieboom). Puttershoek: Hazejager (2e dr.?)

Brink, C. van den (1856), *De weg welke God gehouden heeft met Christina van den Brink. Geboren te Vaassen, den 5 januarij 1747, en overleden te Apeldoorn, den 12 julij 1817*. Nijkerk: Malga Capelle, L. (z.j.), *De weg der bekeering welke de drieënige God heeft believe te houden met mij arm diep onwaardig stof om mij te roepen uit de duisternis en te brengen tot zijn wonderbaar licht* (voorwoord T. van Drimmelen). Utrecht: Den Hertog (6e dr.; oorspr. 1906)

Coeland, C.C. (1877), *Het verborgen leven met God van Christjane Carolina Coeland, geboren te 's Gravenhage, 15 april 1813, en overleden te Leerdam, 27 januarij 1876. Voorgesteld in een eenvoudigh verhaal harer bekeering tot God (...). 's Gravenhage: Van Golverdinge (2e dr.; oorspr. 1876)*

[Detmar, D.A. (z.j.)], *Gods vrijmagtige genade aan eenen zondaar verheerlijkt, of echt verhaal van zijne eerste levensjaren, krachtdadige verandering in zijne jeugd, verkeer met godvruchtige vrienden, gelovige omhelzing van Jezus, dagelijks leven in Hem, en zijne en aller gelovigen verwachting op de eeuwige zaligheid, met een woord van waarschuwing, bemoediging en vertroosting, in eenige brieven aan eenen vriend medegedeeld*. Amsterdam: Den Ouden (2e dr.)

[Drimmelen, T. van (1909)], *Brieven van en aan Jacob Oosterwijk e.a., overleden te Nieuw-Lekkerland den 2en december 1896*. Rotterdam: Oosterwijk

Drimmelen, T. van (z.j. [1918]), *Ter nagedachtenis aan mijne geliefde betrekkingen en vrienden* (voorwoord J.J. Vrolijk). Gouda: A. Jongejan

Florijn, H. (1991), *De Iedeboerianen. Een onderzoek naar de plaats, invloed en denkbeelden van hun voorgangers tot 1907*. Houten: Den Hertog

Giesen, M. van de (1984), *Ervaringen en voorvallen. Zijn bekering, afscheiding, gevangenneming*

- en overlijden in de gevangenis (...).** Houten: Den Hertog (eerder: 1882)
- Goede, E. de (z.j.), *Eene korte en eenvoudige beschrijving van den weg der bekeering dien de drie-eenige verbondsgod met mij gehouden heeft.* Rotterdam: Huge
- Goeters, W. (1911), *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670.* Leipzig: Hinrichs
- Golverdinge, J. van (1889), *Gedachtenis. Twintig nagelaten toespraken (...)* (met portret en een levensschets door G. de Braal). 's Gravenhage
- Groenendijk, L.F. en F.A. van Lieburg (1991), *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de zeventiende en 18e eeuw.* Leiden: Groen
- Groenendijk, L.F. (1992), "'Salomo's raad aan de jeugd". *De gereformeerde kerk en de jeugd tijdens de 17e en 18e eeuw, blijkens preken en andere stichtelijke literatuur*, *Nederlands tijdschrift voor opvoeding, vorming en onderwijs* 8 (1992), p. 247-258
- Groenendijk, L.F. (1993), 'Die reformierte Kirche und die Jugend im 17. und 18. Jahrhundert: eine Untersuchung von Predigten und anderer erbaulicher Literatur.' *Pædagogica Historica* 29 (1993), p. 205-227
- Haas, J. de (1984), *Gedenkt uw voorgangers, deel 1.* Haarlem: Vijfbrief
- Hoeven, C. van der (1886), *Eenige bijzonderheden uit het leven van Maria Schenk, eene eenvoudige discipel van des Heeren, overleden te Kralingen in den ouderdom van negentien en een half jaar, den 16 februari 1865.* Leiden: Kousbroek
- Koogh, J. van der (z.j.), *Gods vrijmachtige genade verheerlijkt in de krachtdadige bekeering van Jilles van der Koogh, geboren te Dordrecht 14 juli 1788, overleden te Gouda 5 augustus 1877.* Rotterdam: Huge
- Lammens, P. (z.j.), *Gods vrijmachtige genade verheerlijkt aan Petronella Lammens, geboren 22 augustus 1844 en overleden 14 december 1882 te Zegwaard.* Utrecht: Den Hertog
- Ledeboer, L.G.C. (z.j. [1878?]), 's Heeren wegen, gehouden met eenen alles verbeurd hebbenden zondaar. 's Gravenhage: Van Golverdinge (4e dr.; oorspr. 1843)
- Ledeboer, L.G.C. (1878), *Geestelijke lofzangen voor kinderen van de gereformeerde belijdenis.* 's Gravenhage: Van Golverdinge (4e dr.)
- Ledeboer, L.G.C. (z.j. [1872?]), *Roepstem van ouderen en jongeren, welke zielen meestens plotseling en zonder bewustheid naar de ontzagelijke eeuwigheid verhuisd zijn.* Leiden: Fuik (6e dr.)
- Leeuwenburg, M. (z.j.), *Ter nagedachtenis aan onze lieve dochter Adriana Leeuwenburg, geboren 3 juni 1877 en in haren Heiland ontslapen 9 januari 1896.* Z.p.l.
- Lieburg, F.A. van (1989), *Eswijlerianen in Holland, 1734-1743. Kerk en kerkvolk in strijd over de Zielseenname meditatieën van Jan Willemsz. Eswijler (circa 1633-1719).* Kampen: De Groot-Goudriaan
- Lieburg, F.A. van (1990), 'Jan Willemsz. Eswijler (ca.1633-ca.1719)', in: T. Brienens e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie.* Kampen: De Groot-Goudriaan, p.94-100
- Lieburg, F.A. van, *Checklist van Nederlandse gereformeerde spirituele (auto)biografieën (16e - 20e eeuw)* [in voorbereiding]
- Lieburg, F.A. van (1992), *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw.* Kampen: De Groot Goudriaan
- Los, P. (z.j.), *Saartje of een wonder van Gods genade.* Gorinchem: Romijn & Van der Hoff
- Meijer, D. (1927), *De weg welke de Heere gehouden heeft met Ds. Daniël Meijer, in leven leeraar bij de Geref. gemeente te Ouderkerk a/d Amstel.* Rijssen: Stam
- Middel, H.H. (1984a), *Eenvoudig verhaal van Gods menigvuldige reddingen uit de grootste noden.* Houten: Den Hertog (2e dr. van de bewerkte ed. 1983; oorspr. 1866)
- Middel, H.H. (1984b), *Gods vrije genade verheerlijkt in het zalig afsterven van Anna Harmina Middel, dochter van H.H.Middel, predikant te Wolphaartsdijk. Geboren te Amsterdam, 30 augustus 1835 en overleden 4 februari 1854, oud zijnde 18 jaar, 5 maanden en 5 dagen, achter: Middel (1984a), p.119-132*
- Moorrees, B. (1925), 'Bernardus Moorrees', in: *De hand des Heeren.* Leiden: Groen, p. 3-93
- N.N. (z.j.), *Hoe onverwachts klein Barendje van Asperen in de eeuwige heerlijkheid werd opgenomen. Zijn kort leven en zalig afsterven medegedeeld door zijn bloedverwante.* Gorinchem:

Romijn & Van der Hoff (4e dr.)

N.N. (1850), **Het godvruchtig leven en zalig afsterven van Dirk Adrianus Detmar, in leven laatst predikant te Ede. Amsterdam: Hōveker (2e dr.; oorspr. 1845)**

N.N. (z.j.), **Het leven en zalig afsterven van Gerrit van Doesburg, overleden te Alkmaar in den ouderdom van 10 jaren en ruim 5 maanden den 11den december 1849. Rotterdam: Huge (10e dr.)**

N.N. (z.j.), **Het veelbewogen leven en de rijk gezegende arbeid van den nu zaligen heer P. van Dijke, in leven gereformeerd leeraar te St.-Philipsland. Rotterdam: Huge**

N.N. (1872), **Laatste dagen van Lena Hendrika d. J[ongh], overleden te Tiel den 15den januarij 1865 (voorwoord J.Brummelkamp). Kampen: Zalsman (3e dr.; oorspr. 1866?)**

N.N. (z.j.), **Eenvoudig verhaal van de bekeering en het zalig afsterven van Lena Paulina Lampers, geboren in het jaar 1867 in het buurtschap Klingelbeek bij Arnhem en gestorven in 1880. Rotterdam: De Banier (3e dr.?.; oorspr. 1880)**

N.N. (z.j.), **Het wonder van Gods vrije genade door Jezus Christus, vertoont in een stervend christen, of het heilig leven en de zalige dood van juffrouw' Cornelia Constantia Winkelman, met veel blijdschap in den Heere ontslapen te Middelburg, in Zeeland, op den 22 januari 1870 [sic!], in den ouderdom van 24 jaren. Rotterdam: De Koning (8e dr.)**

Noorlander, J. (1900), **Gedenk des weegs of Gods wonderlijke leidingen met Johannes Noorlander (1758-1833), die gewoonde heeft te Voorburg, Rotterdam, Warmond, Strijen en 's Gravendeel. Leiden: Groen**

Raidt, G.J. (1874), **Levensgeschiedenis en bekeeringsweg van Gerrit Jan Raidt, rustend leeraar bij de Presbyteriaanse kerk te Cincinnati in den staat Ohio in Noord-Amerika. 's Gravenhage: Van Golverdinge**

Schilt, G.M. (1874), **Gods vrijmagtige genade verheerlijkt aan G.M.Schilt, genaamd Willem Schilt, laatst gewoonde hebbende te Ouderkerk aan den IJssel en overleden den 2den november 1873, die als een arm verloren zondaar is getrokken uit de magt der duisternis en overgebracht tot Gods wonderbaar licht. Ouderkerk a.d. IJssel: Weggeman (2e dr.)**

Sieben C.J.M. (z.j.), **Aanspraak en raad van eene moeder aan hare kinderen en pleegkinderen en den weg van hare bekeering tot God. Gorinchem: Romijn & Van der Hoff (3e dr.)**

Stelt, G. van der (z.j.), **Het wonder van Gods genade, gehouden in den weg der bekeering van Achganieta Johanna van der Stelt, overleden te Leerbroek, in den ouderdom van 8 jaren en 9 maanden. Beschreven door haren vader. Z.pl. (2e dr.?)**

Veen P. van (z.j.), **Gods vrijmachtige genade verheerlijkt aan eenen zondaar (...). Eenvoudig verhaal van de krachtdadige bekeering tot God. Charlois-Rotterdam: Van der Meulen**

Veldhuizen, A. (z.j.), **Leven en arbeid van den evangelist A. Veldhuizen, overleden te Hansweerd (Zeeland). Leiden: Groen**

Verheij, A. (z.j.), **Levensgeschiedenis of Gods wonderlijke leiding met zijn volk hier op aarde. Beschreven uit eigen ervaring, beginnende van mijn geboorte, en den weg dien de Heere mijnen God met mij heeft gehouden (...). Z.pl. (oorspr. 1887)**

Verheij, D. (1860), **Gedachtenis. Een laatste woord aan mijne familie en betrekkingen (...). Benevens een kort verhaal van de leiding in den bekeeringsweg, welken de Heere gehouden heeft met den schrijver. Sneek: Campen**

Verheij, D. (z.j.), **Hemelsch manna of vijf uitmuntende toespraken over uitgezochte onderwerpen der H. Schrift. Sneek: Campen**

De Vrijer, M.J.A. (1942), **Schorthinghuis en zijn analogieën. Amsterdam: Spruyt**

De Vrijer, M.J.A. (1947), **Ds Bernardus Smytegelt en zijn 'Gekrookte riet'. Amsterdam: Spruyt**
Ypma, A., **'Het godsdienstig lied en de Afscheiding', in: A.C.Honders e.a. (red.), Het lied en de kerk; Hymnologische opstellen. Groningen: Instituut voor liturgiewetenschap R.U., 1977**

(De auteur wil A.E. Biezepl, A.Th. Boone, F.A. van Lieburg, B. Spiecker en J.C. Sturm bedanken voor hun nuttige op- en aanmerkingen)